

UOT 94 (479.24)**XX ƏSRİN İLK ONİLLİKLƏRİNDƏ ŞİMALİ AZƏRBAYCANDA
ƏHALİNİN SAVADLILIQ SƏVİYYƏSİ (Zaqatala bölgəsi üzrə)****Ş.F.FƏRƏCOV, H.O.ƏHMƏDOV***Bakı Dövlət Universiteti**shefayetnuvedi@list.ru*

Məqalədə Azərbaycan tarixşünaslığında ilk dəfə olaraq Zaqatala bölgəsi üzrə əhalinin savadlılıq səviyyəsi və bu sahədə olan problemlər tədqiq olunmuşdur. Burada tədqiqatın aktuallığı verilmiş, mətnin öyrənilmə səviyyəsi göstərilmiş, mənbələr əsasında təhlillər aparılmış və XX əsrin birinci yarısında regionda tədris sahəsində baş verən proseslər geniş öyrənilmişdir. Bu məqalədə Zaqatala bölgəsində əhalinin savad alması, milli tərkibi, məktəblərin yerləşməsi və tərkibi təyin olunmuş, o cümlədən mətnə uyğun cədvəllər verilmişdir.

Açar sözlər: savadlılıq, əhali, milli azlıqlar, qəza, dairə, inzibati mərkəz, şəhər, kənd

Təhsil – “sosial-iqtisadi həyatın tərkib hissəsi olub, müvafiq tədris müəssisəsində müəyyən müddətdə, tərbiyə və psixoloji inkişaf imkanlarına malik olan, təlimin ilk halda zəruri şərti olan, digər halda təlimə çevrilən, üçüncü halda isə nəticəsi kimi özünü göstərən biliklərin, bacarıq və vərdişlərin məcmusudur” (8, 16).

Fikrimizcə, təhsil milli zəmində və demokratik, dünyəvi prinsiplərə əsaslanmalıdır. XIX əsrin sonları – XX əsrin əvvəllərində çarizmin müstəmləkə siyasəti nəticəsində Şimali Azərbaycan milli, siyasi, dini ayrı-seçkiliyə və kütləvi təqiblərə məruz qalmışdı. Çarizmin yeritdiyi antiazərbaycan siyasəti yerli əhalinin savadlanmasında böyük əngəllər törədirdi. Belə ki, Azərbaycan xalqının inkişafı süni surətdə ləngidilərək onun iradəsi hakim xalqın, yəni rusların mənafeyinə xidmət etməyə məcbur edilir, milli hüquqları tapdalanırdı. Mürəkkəb və ziddiyyətli şəraitdə Azərbaycanda yeni milli-ictimai fikrin formalaşması üçün xalqın savad alması çox vacib məsələlərdən biri idi. Azərbaycanın ictimai fikir tarixində xalqın azadlığı maarifçiliyin inkişafında görülürdü. Buna görə də, Azərbaycan ziyalıları və maarifçiləri cəmiyyətin inkişafına manələr yaradan feodal quruluşunun dini ideologiyasına, geriliyə, cəhalətə, nadanlığa qarşı mübarizə aparırdılar. Ziyalılarımız, ilk növbədə,

xalqın gözünü açmağı və onda milli mənlik şüurunu formalaşdırmağı əsas məqsəd kimi irəli sürürdülər.

XIX əsrin II yarısı – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın təhsil sahəsində müəyyən irəliləyişlər baş versə də, bu irəliləyişin bir çatışmayan cəhəti var idi. Bakı, Gəncə, Şuşa, Nuxa, Şamaxı, Salyan, Zaqatala, Quba və Naxçıvanda açılan ibtidai məktəblərin əksəriyyəti rus dilində idi. Xalqımızın dilinə hörmət edilmirdi, dövlət işlərinin hamısı, rəsmi yazışmalar rus dilində aparılırdı, Azərbaycan dilində məktəblər çox cüzi idi. Bunun da əsas səbəbi çarizmin Azərbaycanda müstəmləkəçilik siyasəti idi. Çar Rusiyasının əsas məqsədi Azərbaycanı sürətlə ruslaşdırmaq idi. XX əsrin əvvəllərində azərbaycanlı vətənpərvərlərin gərgin əməyi nəticəsində maarif işləri nisbətən canlanır. Bakıda rus-Azərbaycan məktəbləri açılmağa başlayır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda dünyəvi təhsil ocaqlarının yaradılması ideyası hələ XIX əsrin II yarısında meydana gəlmişdir. 1901-ci ildə isə Şərqdə ilk dəfə olaraq Bakıda qız məktəbi fəaliyyətə başlayır və məktəbin müdirəsi Azərbaycanın görkəmli ziyalısı, maarifçisi, milli mətbuatın banisi Həsən bəy Zərdabinin həyat yoldaşı Hənifə xanım Məlikova olmuşdur (6, 35).

Azərbaycan təhsilinin ən zəif yeri qadınların savadlılığı ilə bağlıdır. Belə ki, dini mövhumatın hökmran olduğu bir bölgədə qadınların məktəblərdə təhsil alması çox çətin idi. Fədakar azərbaycanlı ziyalılardan biri M.F.Axundzadə Müsəlman Şərqudə müsəlmanlara nümunə olsun deyə - öz 9 yaşlı qızı Nisə xanımı Tiflisdə Nücəba Qızlar İnstitutuna qoymaq üçün cəhd göstərmişdi. Yaxın və Orta Şərqdə ictimai maarifçilik hərəkatının banisi M.F.Axundzadə Qafqaz canişinliyinin ümumi işlər departamentinin müdiri Baranovska yazmışdı: “Mən mövhumata etina etməyərək, birinci addım atır və rica edirəm ki, mənim doqquz yaşlı qızım Nisə xanımın Tiflis Nücəba Qızlar İnstitutuna xəzinə hesabına yaşayan şagird kimi qəbul etməyi zati-alilərindən xahiş edəsiniz. Ümid edirəm ki, qanacaqlı müsəlmanlar da mənim kimi hərəkət edərlər” (7, 15).

Milli özünüdərək prosesində azadlıq ideyalarının həyata keçirilməsində xüsusi rol oynamış milli xalq nümayəndələrinin iştirak etdiyi geniş ictimai-siyasi, mədəni-ideoloji hərəkat və proseslər bir sıra milli maarifçi liderləri tarix səhnəsinə çıxartdı. Azadlıqsevər liderlərin hər birinin fəaliyyəti qarşıdan gələn XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan milli özünüdərək prosesinin keyfiyyətə yeni, daha yüksək mərhələyə qədəm basması üçün müsbət zəmin rolunu oynadı. Azərbaycanın ictimai fikir tarixinə ağır zərbələr vuran çar hökuməti xalqımızın inkişafını süni surətdə ləngidir, kütləvi təqiblərə, siyasi, milli və dini ayrı-seçkiliyə rəvac verirdi. Azərbaycanda baş verən bu cür mürəkkəb şərait yeni milli-ictimai fikrin formalaşmasına gətirib çıxardı.

XIX əsrin ikinci yarısında Şimali Azərbaycan ərazisində oğlan məktəbləri ilə yanaşı ilk qadın məktəbləri də fəaliyyətə başladılar. Bunlardan biri Cənubi Qafqazda fəaliyyət göstərən “Müqəddəs Nina” cəmiyyətinin Şamaxıda eyniadlı məktəbi açması idi. Məktəbdə 17 nəfər azərbaycanlı qız təhsil alırdı. 1865-ci

ildə “Müqəddəs Pipsime” cəmiyyəti İrəvan quberniyasında qızlar üçün məktəb açmışdı. Məktəbdə təhsil alan 65 qızdan 42-si azərbaycanlı idi. 1870-ci ildə H.Z.Tağıyevin vəsaiti hesabına Nuxa və Zaqatalada ilk qız məktəbləri, 1872-ci ildə Zaqatalada 1-2 sinifli məktəb açıldı. 1885-ci ildə Gəncədə, 1890-cı ildə T.Sidqinin təşəbbüsü ilə Naxçıvanda, 1896-cı ildə H.Zərdabinin, H.Məlikovanın iştirakı ilə və H.Z.Tağıyevin vəsaiti hesabına məktəblər açılmışdır. Azərbaycanda məktəblərin çətinliklə açılmasına baxmayaraq, həmin məktəblərdə təhsil alan şagirdlərin əksəriyyəti qeyri-müsəlmanlar idi. Buna bir daha əmin olmaq üçün aşağıdakı cədvələ nəzər yetirək.

Cədvəl 1

1885-1887-ci illərdə Bakı qadın gimnaziyasının müxtəlif siniflərində təhsil alan şagirdlərin milli mənsubiyyəti

Milliyyəti	I sinif 1885/86	II sinif 1885/86	III sinif 1886/87	IV sinif 1885/86	V sinif 1885/86	VI sinif 1886/87	VII sinif 1886/87
türk	1		1				
rus	27	31	19	29	21	17	10
erməni	13	9	4	11		2	1
başqa mil.	8	4	2	6	4	4	1

Mənbə: Azərbaycan Respublikası MDTA:f.309,siy.1,iş 753,16 v.

Cədvəldən göründüyü kimi, azərbaycanlı ziyalıların və imkanlı şəxslərin vəsaiti hesabına açılan məktəblərdə azərbaycanlı gənc qızların təhsil alması məlum hadisələrdən çox pis vəziyyətdə idi. Cədvəldə düzgün olaraq öz adı ilə verilən türk şagirdlərin sayı çox az olub. 1885-1887-ci illərdə I sinifdə 1 nəfər, III sinifdə 1 nəfər, cəmi 2 nəfər idi. Çar hökuməti tərəfindən yerli əhalinin təhsil almasının qarşısı ciddi-cəhdlə alınırdı. Bununla yanaşı, azərbaycanlılar tərəfindən yaradılan məktəblərdə də milli kadrların yetişdirilməsinə əngəllər yaradılırdı.

1909-cu ildən 1917-ci ilə qədər Bakıda fəaliyyət göstərən yəhudi qadın peşə məktəbində təhsil alan 260 qızdan biri də azərbaycanlı deyildi. Oğlanlarla qızların təhsil aldığı məktəblərdə də bir nəfər belə azərbaycanlı gənc təhsil almırdı.

1906-cı ildə H.Z.Tağıyevin təşəbbüsü və maliyyəsi ilə yaradılmış, Azərbaycanda mədəni-maarif işləri sahəsində geniş fəaliyyət göstərmiş “Nəşri-maarif” xeyriyyə cəmiyyəti Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə özünün oğlan məktəbləri ilə yanaşı Balaxanı və Zabratdakı dördillik qız məktəblərini Maarif Nazirliyinin sərəncamına vermişdi (5, 266).

XX əsrin ilk onilliklərində Azərbaycanda savadsızlığın aradan qaldırılması üçün xüsusi komissiya yaradıldı. 1918-ci il dekabrın 13-də Maarif işçilərinin I qurultayı tərəfindən yaradılmış bu komissiyalar qısa müddət ərzində çox işlər görərək mövcud məktəb tiplərini sadələşdirməklə yanaşı

köhnə məktəb adlarından xilas olmaq üçün xüsusi layihə hazırlamışdı.

28 avqust 1918-ci ildə verilən qanuna əsasən ibtidai və orta təhsil müəssisələrində dərslər Azərbaycan dilində aparılmalı idi (2, 30 v).

XX əsrin 20-ci illərinin əvvəllərində, Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin ilk illərində savadsızlığı ləğv edən təhsil müəssisələrinin və həmin müəssisələrdə təhsil alan azərbaycanlıların sayı xeyli artmışdı. Fərəhləndirici hallardan biri də o idi ki, təhsil alan azərbaycanlı qadınların sayı da durmadan artırdı.

Cədvəl 2

1922-1923-cü tədris ilində Azərbaycanın qəzalarında fəaliyyət göstərən savad məktəblərinin və orada təhsil alan şagirdlərin sayı, cinsi və milli tərkibi

Qəzaların adı	Norm. görə məktəb. sayı	Savad mək.faktiki sayı				Oxuyanların sayı							
		türk	rus	erməni	Cəm	Milliyəti							
						türk		rus		erməni		Başqa	
k	q	k	q	k	q	k	q	k	q				
Ağdaş	6	5	1	-	6	109	6	26	5	-	-	-	-
Bakı	-	132	92	14	238	3742	247	765	519	1172	12	153	27
Gəncə	14	5	-	2	7	85	24	-	-	50	-	-	-
Göyçay	10	9	-	-	9	132	18	-	-	-	-	-	-
Cəbrayıl	8	5	1	3	9	32	26	14	-	72	-	-	-
Cavanşir	8	3	-	2	5	52	-	-	-	-	-	-	-
Zaqatala	8	11	-	-	11	225	-	-	-	-	-	-	-
Qazax	8	8	-	-	8	192	15	-	-	-	-	-	-
Qubadlı	4	3	-	-	3	25	-	-	-	-	-	-	-
Quba	16	54	-	1	55	321	25	2	-	24	-	5	-
Lənkəran	14	4	1	-	5	132	20	4	14	-	-	4	-
Nuxa	8	10	-	-	10	153	19	-	-	-	-	-	-
Salyan	5	5	1	-	6	70	2	26	19	1	1	-	-
Şamxor	4	5	-	-	5	98	-	1	-	-	-	-	-
Şamaxı	8	10	2	-	12	112	-	-	15	11	-	-	-
Şuşa	14	8	-	2	10	106	12	-	24	3	-	-	-
Cəmi:	136	277	98	24	399	5797	414	853	568	1391	126	773	27

Mənbə: Azərbaycan Respublikası MDTA:f.57,siy.1,iş 250,150 v V.30).

Yuxarıda verilən cədvəldə 1922-1923-cü tədris ilində Azərbaycanın qəzalarında fəaliyyət göstərən savad məktəblərinin və orada təhsil alan şagirdlərin sayı, cinsi, milli tərkibi göstərilmişdir. Cədvəldən məlum olur ki, bu dövrdə Azərbaycan üzrə fəaliyyət göstərən savad verən məktəblərin ümumi sayı 399 olmuşdur. Onlardan 277-si türk, 98-i rus, 24-ü isə ermənidilli olmuşdur. Bu məktəblərdə oxuyan şagirdlərin ümumi sayı 9949 nəfər idi.

Göstərilən dövrdə Zaqatala rayonu üzrə savad verən məktəblərin sayı 11 idi. Həmin məktəblərdə təhsil alan şagirdlərin sayı 225 nəfər idi. Bunların hamısı kişilərdən ibarət olmuşdur. Cədvəldə Zaqatala ərazisində yaşayan azərbaycanlılardan başqa ermənilərin, rusların və digər millətlərin savadlılıq dərəcəsi barədə məlumat verilməyib. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, 1920-1930-cu illərdə Azərbaycanda təhsil pis vəziyyətdə idi. azərbaycandilli müəllimlərin

sayı çox az idi. Bir qayda olaraq məktəblərdə azərbaycandilli müəllimlər çatışmırdı.

Yuxarıda verdiyimiz cədvəldə Zaqatala rayonunda təhsil alan qadınlar haqqında məlumat yox idi.

Cədvəl 3

1923-cü ildə Azərbaycan SSR-nin 11 qəzasında fəaliyyət göstərmiş bəzi məktəblər haqqında məlumatlar

Qəza	Məktəblərin ümumi sayı	I pilləli	II pilləli	Cəmi	Qız	Oğlan
Şamxor	56	55	1	3503	2% (736 nəfər)	79% (2767 nəfər)
Zaqatala		45	1	1414	18 % (259 nəfər)	82% (1115 nəfər)
Şamaxı	50			3624	22% (788 nəfər)	78% (2836 nəfər)
Şuşa	72			3065	35% (1076 nəfər)	65% (4186 nəfər)
Gəncə	61	57	4	6424	36% (2298 nəfər)	64% (4126 nəfər)
Salyan	60	59	1	3661	15% (548 nəfər)	81% (3113 nəfər)
Qubadlı	21			711	9% (65 nəfər)	81% (646 nəfər)
Göyçay	67	66	1			
Ağdam	36			1532	11% (168 nəfər)	89% (1364 nəfər)
Quba	118		1			
Cəbrayıl	43			2419	28% (682 nəfər)	72% (1732 nəfər)

Mənbə: Azərbaycan Respublikası MDTA:f.57,siy.1,iş 256,40 v V-24-25).

Digər bir mənbədə (cədvəl 3) 1923-cü ildə Azərbaycan SSR-nin 11 qəzasında fəaliyyət göstərmiş bəzi məktəblər haqqında məlumatlar verilmişdir. Bu mənbədə digər millətlərin nümayəndələri ilə birlikdə azərbaycanlıların da təhsil səviyyəsi göstərilmişdir. Bu cədvələ əsasən 1923-cü ildə Zaqatala rayonunda birpilləli, ikipilləli məktəblərin sayı və orada təhsil alan şagirdlərin sayı, cinsi haqda məlumat almaq mümkündür. Cədvəldə təhsil alan şagirdlərin ümumi sayı verilsə də, onların milli mənsubiyyətləri göstərilməmişdir. Buna baxmayaraq, əvvəlki sənədlərə istinadən deyə bilərik ki, Zaqatala rayonu ərazisində təhsil alan, istər oğlan olsun, istərsə də qız, gənclərin tam əksəriyyəti milliyətçə azərbaycanlılar idi. Verilən cədvələ nəzər saldıqda məlum olur ki, 1923 cü ildə Zaqatala bölgəsi üzrə birpilləli məktəblərin sayı 45; ikipilləli məktəblərin sayı isə bir olmuşdur. Həmin məktəblərdə təhsil alan şagirdlərin ümumi sayı 1414 nəfər olmuşdur. Onlardan 259 (18 %) nəfəri qız; 1115 (82 %) nəfəri isə oğlanlar idi.

XX əsrdə Azərbaycanda savadsızlığı ləğv etmək üçün bir sıra mühüm addımlar atılmışdı. Çarizm dövründə mövcud olan məktəblərdə ciddi dəyişikliklər etmək üçün 1918-ci il dekabrın 13-də Maarif işçilərinin I qurultayında yaradılmış xüsusi komissiya fəaliyyətə başladı. Bu komissiyanın əsas məqsədi mövcud məktəb tiplərini sadələşdirmək idi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə üç-dördillik müddəti əhatə edən ibtidai məktəblər, ali ibtidai məktəblər, dördillik kişi və qadın progimnaziyaları, səkkizillik kişi gimnaziyaları,

yeddiillik milli qadın gimnaziyaları, ticarət, hərbi və s. qadın və kişi gimnaziyaları fəaliyyət göstərirdi. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra isə məktəblərdən əlavə savadsızlığın ləğvi sahəsində bir sıra addımlar atıldı. Bununla əlaqədar 1925-1926-cı illərdə Bakı Siyasi Maarif İdarəsində 5 bölmə fəaliyyət göstərirdi. Bunlar savadsızlığın ləğvi, məktəb kursları, kitabxana, mühazirə-ekskursiya, klub işi idi. Qeyd etmək lazımdır ki, əhalinin savadlanmasında kitabxanaların da böyük rolu olmuşdur.

Cədvəl 4

1927-1928-ci illərdə fəaliyyət göstərən kitabxanalar

Bölgələrin adı	Oxucuların ümumi sayı	O cümlədən qadınlar	Oxucu qadınların milli tərkibi			
			türk	erməni	Rus	başqaları
Salyan	861	100	52	---	48	--
Şamaxı	229	43	14	3	25	---
Nuxa	500	82	30	17	35	---
DQMV	766	134	39	83	12	---
Lənkəran	321	47	8	2	37	---
Quba	725	210	27	24	157	2
Zaqatala	249	59	9	25	24	---
Ağdam	205	28	13	11	4	---
Qazax	918	121	58	5	58	---
Göyçay	677	197	163	3	31	----
Bakı	45072	15550	2128	2803	8536	208
Cəmi						3
Azərbaycan üzrə	50493	16571	2541	2976	8967	208
						7

Mənbə: XMK-nın kadr idarəsinin 1940-cı il məlumatı f: 57, siy.1, s.v. 1435, s.58.

Verilən cədvəldən məlum olur ki, 1927-1928-ci illərdə Azərbaycanda kitabxanalardan istifadə edən, müxtəlif millətlərin nümayəndələrindən olan oxucuların sayı ümumilikdə 50493 nəfər təşkil edirdi. Bunlardan 33922 nəfəri kişi, 16571 nəfəri isə qadın olmuşdur. Kitabxanalardan istifadə edən qadınlardan 2541 nəfəri azərbaycanlı idi. Bu dövrdə kitabxanalardan istifadə edən qadınların sayına görə rus qadınları birinci yerdə olmuşlar. Təqdirəlayiq haldır ki, XX əsrin iyirminci illərində azərbaycanlı qadınların sıralarında savadlı qadınların sayı kəskin sürətdə artmağa başlamışdı. Zaqatala bölgəsi üzrə kitabxanalardan istifadə edən oxucuların ümumi sayı 249 nəfər olmuşdur. Bu rəqəm digər bölgələrə nisbətən aşağı göstəricidir. Oxucuların 190 nəfəri kişi, 59 nəfəri isə qadındır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası MDTA:f.309, siy.1, iş 753, 16 v.
2. Azərbaycan Respublikası MDTA:f.395, siy.1, iş 328, 30 v.
3. Azərbaycan Respublikası MDTA:f.57, siy.1, iş 250, 150 v V.30.
4. Azərbaycan Respublikası MDTA:f.57, siy.1, iş 256, 40 v V-24-25.

5. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ensiklopediyası. 2 ciliddə, II c. Bakı: Lider, 2005, 469 s.
6. İzzət Rüstəmov. Həsən Bəy Zərdabi. Bakı: Turan, 2012, s. 35
7. Qasımzadə F. Qadın azadlığının qarçısı //Azərbaycan qadını jurnalı, 1988, №5,
8. Kazımov N.M. Məktəb pedaqogika. Bakı: OKA-OFSET, 2008, s.16.
9. XMK-nın kadr idarəsinin 1940-cı il məlumatı f: 57, siy;1, s.v. 1435, s.58.

УРОВЕНЬ ОБРАЗОВАНИЯ НАСЕЛЕНИЯ СЕВЕРНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА В ПЕРВЫЕ ДЕСЯТИЛЕТИЯ XX ВЕКА (Закатальский район)

Ш.Ф.ФАРАДЖОВ, Х.О.АХМЕДОВ

РЕЗЮМЕ

В статье впервые в азербайджанской историографии в комплексном виде исследованы уровень образования и проблемы в этом сфере Закатальского района. Статья состоит из одной главы и списка использованной литературы. В статье обоснованы актуальность исследования, показаны степень изученности темы, дан анализ источниковой базы в I половине XX века, до установления Советской власти, изучены процессы, происходившие в просветительской сфере региона. В статье определены полученное населением образование, национальный состав, размещение и численность школ в Закатальском районе.

Ключевые слова: население, национальное меньшинство, уезд, округ, административный центр, город, село, уровень образование

THE POPULATION DYNAMICS AND DISTRIBUTION OF THE POPULATION IN ZAGATALA REGION OF NORTHERN AZERBAIJAN IN THE XX CENTURY

Sh.F.FARAJOV, H.O.AHMADOV

SUMMARY

The article is the first in Azerbaijan historiography to study the historical and demographic problems in Zagatala .

The article consists of an introduction, two chapters, conclusion and bibliography.

Chapter I is titled as "Administrative divisions and ethnic composition of Zagatala. Chapter II is called "Administrative divisions and ethnic composition of Zagatala during the Soviet period." It studies the demographic problems of the population, migration and distribution of the population, demography, ethnic, religious and social composition etc.

Key words: population, national minority, county, district, the administrative center, the city, education